

Олександр Булига

До питання щодо причин заснування Почаївського монастиря та діяльності його першого ігумена

Olexander Bulyha

The issue of the causes of establishment of the Pochayiv monastery and activities of its first abbot

The causes of setting up the Pochayiv monastery and activities of its first abbot have been analyzed. The events that took place on the eve of the establishment and in the first decades of the monastery have been considered as well.

Keywords: monastery, charitable fund, icon, abbot, church, metropolitan, patriarchy, hierarchy, jurisdiction

Проаналізовано мотиви постановня Почаївської обителі та діяльність її першого ігумена. Розглянуто події, що розгортались напередодні заснування та в перші десятиліття існування монастиря.

Ключові слова: монастир, фундуш, ікона, ігумен, Церква, митрополит, патріархія ієрархія, юрисдикція

Місцевість Почаїв входить до історичної Волині, територія якої, як складова частина Руської держави, формувалась починаючи з IX ст. За переказами, збереженими насельниками Свято-Успенської лаври, саме у цей час започатковується чернече життя на Горі Почаївській. Вони її пов'язують з діяльністю учнів рівноапостольного просвітителя слов'янства Мефодія. До складу його єпархії входила західна частина історичної Волині¹.

Джерела існування праценців на цій території визначити точно неможливо. Вважаючи, що у IX ст. тут розпочинається пустельне життя, дослідники минулого обителі визнають, що «к той горстке монахов, что посвятили себя молитвенному деланию в лесах и пещерах горы Почаевской, еще никак не могло быть отнесено тогда слово «монастырь»². Вони підкреслюють, що чинники заснування Почаївської обителі необхідно шукати не на висоті скелі, а в глибині її печер³. Сьогодні можна лише припускати, що саме наявність печер могла зумовити

їх заселення окремими самітниками, які ще не були зорганізовані у чернече братство.

Актуальність проблеми створення християнських обителей у минулі епохи зумовлюється сьогоднішнім міжконфесійним протистоянням в Україні та необхідністю осягнення початків чернечого буття. Зокрема, до питання започаткування Почаївського монастиря звертало увагу не одне покоління дослідників. Більшість з них розглядали його, здебільшого, крізь призму усного переказу, не намагаючись віднайти головну причину даного процесу. Чи не єдиним, хто розширив коло джерел, що можуть дати відповідь на це питання є Василій Левицький, чиї напрацювання початку ХХ ст. стали поштовхом до написання пропонованої статті. В контексті дослідження, присвяченого добі постанови Почаївської обителі, опосередковано аналізує діяльність першого, на нашу думку, Почаївського ігумена відомий сучасний український історик Ігор Мицько. Праці цих двох, а також інших дослідників, опубліковані документи – стали в нагоді автору для вирішення питання причин створення одного з найбільших сучасних монастирів України, що і є метою цієї розвідки.

На українських землях християнські обителі поставали переважно як пустельножительні. В них жили один або декілька насельників. З часом монастирське братство зростало, а монастирі ставали тими духовними центрами, які притягували до себе жителів довкілля. З їхнього середовища найбагатші та найсвідоміші ставали опікунами чернечих осередків. Саме вони робили пожертви (фундуші) на користь обителей. Відповідний процес відбувався також і на Волині. Василь Сокол з цього приводу твердить: «Як і загальна більшість православних монастирів, ранні волинські монастирі розпочинаються з самотнього поселення ченців. При сприятливому збігу обставин у них часом з'являється фундатор-дарувальник. Ними ставали заможні родини Волині, серед яких переважали князівські роди Острозьких, Чарторийських, Загородських, Чацьких, Сангушків та ін.»⁴.

До їх числа необхідно додати і родину князів Гойських. Особою, котра започаткувала та опікувалась впорядкованим чернечим життям на Волині, стала княгиня Анна Гойська. Їй належить особливе місце в історії волинського краю, а також усієї України кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. Саме А. Гойська є засновницею Почаївської Свято-Успенської обителі – одного з найвідоміших монастирів України,

що й донині відіграє важливу роль у релігійному та духовному житті нашої країни.

Походила Гойська з княжого роду Козинських, який отримав своє ім'я від назви містечка Козин. Вона одружилася з Ярофієм Васильовичем Гойським (Гостським), володарем маєтностей, що сусідили із Козином. Серед володінь Гойського було невеличке поселення Почаїв, яке він «записав їй у довічне користування після його смерті»⁵. Це було підтверджено у його тестаменті⁶. Після смерті чоловіка (близько 1581 р.), єдиною спадкоємицею земель Гойських стала Анна⁷. До її володінь належали містечка та села Південної Волині. Анна Гойська проживала в заснованому чоловіком поселенні Орля⁸.

Згідно з монастирським переказом, 1559 р., православний митрополит Неофіт, подорожуючи Волинським краєм, завітав в Орлянський замок. Щирий та щедрий прийом у володіннях Гойських, певно, вразив високого гостя. На згадку про відвідини митрополитом Орлянського замку його власниця отримала від нього ікону Божої Матері⁹. Вона була написана на дерев'яній дошці. На її звороті (згідно з інвентарем Почаївського монастиря від 17 вересня 1736 р.) містився «руський» (український) напис: «Неофитъ, митрополитъ греческій даруе сей образъ Ей Мосци Пани Анне Гойской 1559 р.»¹⁰.

Монастирський переказ вказує, що у Гойської ікона зберігалася майже сорок років. І сама Анна, та її слуги неодноразово ставали свідками незвичайних подій, пов'язаних із цим образом. Той, хто ревно молився перед іконою Богородиці, отримував зцілення від хвороб. Після прозріння сліпонародженого брата Гойської Пилипа, котрий також, за посередництвом цієї ікони, звертався з молитвою до Божої Матері, Анна вирішила зробити цю святиню загальним надбанням. Для благородної справи було обрано гору біля села Почаїв, на якій із давніх-давен стояла Свято-Успенська церква¹¹. Такий вибір Гойської, найімовірніше, зумовлювався тим, що на Почаївську гору з різних країв приходили прочани поклонитися вже існуючій тут святині – відбитку стопи Божої Матері, який утворився, як свідчить історично-церковне джерело, після появи тут Богородиці у вогненному стовпі¹². Пошанування цього сакрального місця, на нашу думку, могло визначити об'єкт для передачі чудотворної ікони на Почаївську гору та створення тут чернечого осередку. Свято-Успенська церква стала першим храмом, де знаходився образ, подарова-

ний Анні Гойській. Як свідчить монастирський переказ, урочисте перенесення ікони на Почаївську гору відбувалося з участю православного «Єпископа, Священиків та монахів»¹³.

За свідченням історико-юридичного джерела, 14 листопада 1597 р. Гойська внесла до Кременецьких земських книг наступний фундушовий запис про заснування християнської обителі: «...маючи оть давнихъ часовъ въ маетности моеї при сели Почаєви церковь каменую заложеня Успенія святое пречистое Богоматере, при которой церкви, ижбы уставичная хвала Божія была, умислила есьми монастырь збудовати...»¹⁴.

Так, відповідно до писемної пам'ятки, дар А. Гойської, у вигляді фундушу, та відповідно до чернечого передання – ікони, поклав початок налагодженню організованого чернечого життя на Горі Почаївській, подальшому зростанню Свято-Успенської обителі та, зрештою, перетворенню її в один з найшанованіших монастирів не тільки Волині, а й усієї України.

Понад двадцять років А. Гойська опікувалася життям Почаївської обителі. 20 травня 1617 р. вона склала заповіт, згідно з яким прохала свого внучатого племінника Андрія Фірлея поховати її в Дорогобужі біля могили чоловіка по обряді Східної Церкви¹⁵. Як свідчив А. Фірлей у документі, датованому 1642 р., що зберігався в монастирському архіві, Анна Гойська померла «25 леть тому назад», тобто 1617 р.¹⁶. Сучасний дослідник Володимир Собчук аргументовано вважає датою смерті А. Гойської 1619 р. Він посилається на декрет суду між монастирем та Фірлеєм, у якому під 1644 р. вказується про минулих чверть століття після смерті фундаторки обителі та монастирський пом'яник 1755 р., де запис її імені позначено 1619-м р.¹⁷. Саме пом'яник є головним джерелом, згідно з яким можна стверджувати, що земний шлях Гойської завершився 1619 р.¹⁸.

Передача ікони новоствореному Почаївському монастирю, на нашу думку, могла бути лише приводом заснування обителі, причиною ж стали події, що розгорнулись у житті Київської православної митрополії наприкінці XVI ст. Православна Церква у Речі Посполитій на той час юрисдикційно підпорядковувалася Константинопольській патріархії. Її центр, знаходячись на території Османської імперії, перебував у складному економічному становищі. Константинопольський патріарх Ієремія, збираючи милостиню для своєї Церкви,

перебуваючи у 1589 р. в Москві, проголосив утворення Московської патріархії. На соборі православних патріархів у Константинополі у 1593 р. Московського патріарха було визнано п'ятим по честі серед інших. Одним із наслідків цих кроків стали зміни в Київській митрополії, зумовлені постановою у 1596 р. на Берестейському соборі Греко-Уніатської Церкви.

Як наголошують Олег Крижанівський та Сергій Плохій: «Після того як польський уряд визнав рішення Берестейського уніатського собору, православна церква фактично опинилась поза законом. Її провідники – єпископи Гедеон (Балабан) та Михайло (Копистенський), як, власне, і саме існування церкви, не визнавалося королівською владою»¹⁹. Приєднання до унії більшості православних єпископів на чолі з митрополитом Михайлом (Рогозою) позбавило Православну Церкву в Речі Посполитій її власної ієрархії. На думку О. Крижанівського та С. Плохія, в ситуації, що склалася, помітно зросла роль християнських обителів та їхніх фундаторів: «Монастирі, що мали певні фінансові можливості й високий моральний авторитет, стали центрами боротьби за права православної церкви»²⁰.

Хоча Православна Церква в складі Київської митрополії перестала існувати де-юре, де-факто ж її діяльність продовжувалась. Це було пов'язане з протистоянням західного та східного центрів християнства та відповідних державних утворень (Речі Посполитої та Московського царства), що орієнтувались на них. Вважаємо, що постанови Почаївської обителі було прямою відповіддю на події у житті Православної Церкви того часу. Документально підтвержене заснування Почаївського монастиря та надання коштів на його існування не випадково співпало в часі з укладенням Берестейської унії. Це була закономірна реакція задля посилення позицій Православної Церкви, позбавленої власної ієрархії.

Збережені документальні джерела не називають імені першого ігумена Почаївського монастиря. У дарчому записі Анни Гойської наголошується: «Игуменови быти віри христіанской, послушенства закону нашего греческого»²¹. Аналізуючи пізніші документи архіву цієї обителі, Василій Левицький встановив його²². Як свідчить документ XVII ст., опублікований цим дослідником, в часи Гойської ігуменом Почаївського монастиря був грек, який і поховав монастирську фундаторку. «После него игуменами были не долго Киприанъ и Феодоръ, а потом настоящий

игумень о. Железо», – зазначає В. Левицький, посилаючись на документ, датований 1647 р.²³.

У той час «греками» на Волині йменували всіх православних, прибулих з Болгарії, Сербії та Константинополя. Так їх вирізняли від представників Західної Церкви. Східні ієрархи (грецькі, болгарські, сербські) наприкінці XVI ст. – на початку XVII ст. подорожуючи до Москви для збору пожертв, неодноразово перебували на території Київської православної митрополії. Після Берестейської унії, через відсутність єпископів, саме в українських землях вони знаходили притулок та застосування своїх ієрархічних повноважень. Як вказує В. Левицький, – в Стефанівській обителі проживав Белградський сербський митрополит Лука, який разом з князем Костянтином-Василем Острозьким брав участь у Берестейському соборі та конференції православних з протестантами 1599 р. Пізніше, з 1603 по 1620 рр. у цьому монастирі перебував грецький Пелангонський митрополит Ієремія²⁴.

На обов'язковій приналежності саме до Православної Церкви новоствореного Почаївського монастиря наголошувала Анна Гойська, у своєму фундушевому записі, внесеному до Кременецьких земських книг 14 листопада 1597 р. Вона, зокрема, підкреслювала, що цю обитель буде «...фундувати такимъ обычаемъ, абы у томъ монастыри чернецовъ людей добрыхъ побожнаго живота ниякого иншого закону, только греческаго восточной церкви послушенства»²⁵. У зв'язку з цим, вірогідно, першим почаївським ігуменом міг стати саме вище згадуваний Неофіт, якого ідентифікували як грека. Вважаємо, що він пов'язав своє життя з новоствореною обителлю та був дарувальником майбутньої чудотворної ікони. Ймовірно, «під нього» і створювався Почаївський монастир. Цю думку висловив В. Левицький, підкреслюючи, що «...обитель Почаевская была создана Анной Гойской, съ одной стороны, для того, чтобы передъ иконою Почаевской, которую принес съ собой митрополить Неофить и подарил Анне Гойской, постоянно молитвы возносились: «ижь бы уставичная хвала Божія была», «а с другой, – дать въ монастыре приють святителю»²⁶. Напевно, він міг бути і тим єпископом, який 1597 р. брав участь у врочистому перенесенні чудотворної ікони до Успенської церкви на Горі Почаївській та благословив заснування тут Свято-Успенської обителі.

Як вказує Ігор Мицько, посилаючись на балканські публікації, архієпископ Неофіт був обраний Софійським митрополитом 18 березня

1603 р.²⁷. Отримання вищих повноважень сприяло тому, що новообраному митрополиту було легше діставати матеріальну допомогу рідній митрополії та надавати духовну підтримку київській, не визнаній на теренах Речі Посполитої, де він був настоятелем Почаївської обителі.

Збережена копія листа-рекомендації кліриків митрополії софійської, від 11 лютого 1606 р., до волинського князя Костянтина-Василя Острозького. У ньому, зокрема, вказується: «И нас самых подвиге ко вельможности вашей восписати худое сие послание, еже поручихом нашея церкве предстоятеливи преосвященному господину отцу Неофиту митрополиту софийскому, его же отшим советом умоливше, посылаем ко вельможности вашей купно посещающе сие, купно же и милостыню испрошующе, в помощь обнищавшой у нас митрополии»²⁸.

Цей документ засвідчує зацікавленість Болгарської Церкви у присутності софійського митрополита саме на Волині, де проживав фінансово забезпечений князь Костянтин-Василь Острозький, який, у свою чергу, мав власний інтерес стосовно ієрархічної підтримки Неофітом делегімітизованої Православної Церкви у Речі Посполитій. Давній зв'язок останнього з Волинню, посередництвом приятельських стосунків з Анною Гойською та його ігуменство у Почаївській обителі, могли спричинити ієрархічний ріст Неофіта, метою якого було й отримання преференцій Болгарській Церкві від Костянтина Острозького. Інтереси обох Православних Церков збігалися. Вони були направлені на зміцнення їх позицій у тодішньому суспільстві.

Митрополиче обрання Неофіта, безумовно, посилило православ'я в Україні, з якою останній мав міцні стосунки, будучи ігуменом Почаївської обителі. У відсутності повноцінної ієрархії Православної Церкви, Софійський митрополит активно допомагав їй, висвячуючи кліриків та освячуючи храми. Зокрема, 21 квітня 1612 р., згідно з архієпископськими повноваженнями, він провадив обряд освячення в київському Межигірському монастирі²⁹. Той же Неофіт, слухно зауважує Левицький, в позові греко-уніатського митрополита Київського та Галицького Іпатія (Потія) проти архімандрита печерського Київського монастиря Єлисея (Плетенецького), стосовно події, що мала місце 1612 р. у цій обителі, названий митрополитом «зъ Греций Софейскимъ»³⁰. Позов Іпатія (Потія) був спрямований на незаконні дії «...чернъца кгрека названого Неофита, который се

менуєт быти митрополитом зъ Кгреций Софийским...». Провина архімандрита Києво-Печерського монастиря полягала в тому, що Неофіта «...допустили презбитеров и дяконов на стан духовный посвещати и церкви светити»³¹. Таким чином, Неофіт продовжував виконувати роботу по зміцненню православ'я в Україні та відповідно протистояти новоствореній Греко-Уніатській Церкві.

Сьогодні документ під назвою «Список вещей Почаевского монастыря, отданных Софийскому архиепископу Неофиту 20 января 1617 г.» зберігається в Інституті Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського³². Цей, так званий речовий реєстр монастирських предметів особисто підписаний Неофітом. Сучасна дослідниця Валентина Бочковська справедливо його називає найдавнішим із збережених описів цієї волинської обителі, який «надає дуже цінну інформацію щодо церковних речей Почаївського монастиря»³³. У ньому, серед інших предметів, згадується і «скатерть, вишита по концамъ краснымъ шелкомъ отъ госпожи Гойской»³⁴. Можливо, тоді номінально Неофіт ще залишався ігуменом Почаївської обителі, готуючись до переїзду в інший монастир, та добирав для цього відповідне церковне начиння.

В одній із статей, опублікованих на сторінках «Волынскихъ Епархиальныхъ Ведомостей», В. Левицький зазначає, що перший ігумен митрополит Неофіт після смерті Гойської у 1619 р. переїхав до Дубенського Свято-Спаського монастиря³⁵. Згадка, що «Неофит архиепископ болгарской церкви Софейской» 20 липня 1622 р. висвячував у диякона старця Гедеона у цьому монастирі, є й у праці Мицька, який покликається на «Русскую историческую библиотеку, издаваемую археографической комиссией (С.-Петербургъ, 1875. – Т. 2. – С. 611)»³⁶.

У Речі Посполитій, після утворення на місці однієї – двох Церков східного обряду (хоч одна з них і не визнавалась законною), спостерігалось їх закономірне протистояння. В цій атмосфері жила Почаївська обитель, від часу заснування розвиваючись під знаком вірності православ'ю. Так само більшість обителей зайняла антиуніатську позицію. Головною причиною цього стала їхня вірність догматам Східної Церкви, протистояння всіляким впливам та модернізаціям. «Не випадково, – підкреслюють О. Крижанівський та С. Плохій, – що в умовах ослаблення, а потім відсутності православного

єпископату в перші десятиліття XVII ст., монастирі відігравали роль центрів українського православного життя»³⁷.

Суперечності між делегітимізованою Православною та новоствореною Греко-Уніатською Церквами в Речі Посполитій постійно загострювались. У зв'язку з цим, восени 1620 р., єрусалимський патріарх Феофан (раніше брав участь у хіротонії Московського патріарха Філарета), який у той час мав повноваження від Константинопольського патріарха полагоджувати усі негаразди, що існували в Церквах, належних Константинопольському патріархату, відвідав Київ. На прохання гетьмана Петра Сагайдачного, він, разом з митрополитом Софійським Неофітом та єпископом Страгонським Аврамієм, висвятив для Київської православної митрополії митрополита Йова Борецького та нових єпископів. Як наголошує В. Левицький, посилаючись на «Русскую историческую библиотеку, издаваемую археографической комисією», «Самъ патрірхъ Феофанъ упоминаеть объ участіи Неофита въ сослуженіи съ нимъ в Кіеве въ своей грамоте о возстановленіи православной ієрархіи въ юго-западной Руси»³⁸. Таким чином, колишній почаївський ігумен, який у той час вже очолював Дубенський Спаський монастир, особисто брав участь у відновленні діяльності Православної Церкви в Україні, яка, проте, в майбутньому не була визнана Королем Речі Посполитої легітимною.

Підсумовуючи, необхідно зауважити, що Почаївська обитель була заснована на ґрунті попереднього стихійного заселення пустельниками місцевої гори. Не можна не погодитись з Васи́лієм Левицьким, який, проаналізувавши джерела монастирського архіву середини XVII ст., що, він наголошує, неодноразово свідчили про тривалий період існування обителі, дійшов такого висновку: «Почаевскій монастирь основанъ былъ гораздо раньше Анны Гойской, можетъ быть на целое столетіе и больше, но когда именно и кемъ, определенно сказать трудно за отсутствіемъ историческіхъ свидѣтельствъ»³⁹.

Вважаємо, що початкове стихійне існування мешканців гори поблизу Почаєва, з наданням монастирського фондушу, могло трансформуватися в структуровану спільножитну чернечу общину, підпорядковану Православній Церкві. У майбутньому це забезпечило упорядковану діяльність Почаївської обителі та відкрило перед нею шлях духовного та матеріального становлення та подальшого зростання.

Легендаризація подій, пов'язаних із обставинами, що передували передачі чудотворної ікони на Почаївську гору, спричинила до перетворення цієї території на особливо шановане місце. Образ, подарований монастирю її фундаторкою, став головною духовною святинєю обителі. Перенесення ікони, яка виявила чудотворні властивості, до місцевості, що була відома іншим сакральним об'єктом, також пов'язаним з ім'ям Божої Матері, за участю православного єпископа, мало важливе значення з огляду на делегітимізацію Православної Церкви в Речі Посполитій. Поснавши рухому та нерухому християнські пам'ятки, Анна Гойська заклала основу на якій сформувався потужний інституційний осередок, що мав вплив на ті процеси, що відбувались у тогочасному суспільстві.

Проаналізувавши письмові джерела та праці дослідників минулого Почаївської обителі, вважаємо, що цей монастир був заснований, найперше, задля зміцнення позицій Православної Церкви. Вже пізніше, на перший план у питанні щодо його створення, було висунуто переказ про перенесення чудотворної ікони. Головною ж обставиною, що спричинила заснування обителі, стала кардинальна зміна у церковно-конфесійному житті Київської митрополії, після постановня Греко-Уніатської Церкви. Такою виявилась закономірна реакція представників традиційної Церкви, викликана відповідними релігійно-суспільними процесами. Запрошення Анною Гойською на ігуменство до новоствореного Свято-Успенського монастиря єпископа Неофіта мало підтвердити існуючу на той час міць Православної Церкви у Речі Посполитій, незважаючи на те, що вона залишилась без власної ієрархії та не визнавалась владою. Також це була своєрідна солідарність з більшістю православних обителей, які виступили проти унії.

На сьогодні життєвий шлях митрополита Неофіта, його зв'язок з Православною Церквою в Україні, Почаївським монастирем та іншими обителями є маловідомим, дані про нього є неповними. Його роль в тих процесах, що відбувались у церковному житті на тернах Речі Посполитої, є слабо дослідженою. Так не повністю з'ясованим залишається питання стосовно напису на звороті ікони Почаївської Божої Матері з вказаним 1559 р. та титулом дарувальника. Вважаємо, що цей напис міг з'явитися вже після того, як Неофіт залишив Поча-

ївський монастир, разом з відповідною легендою про зцілення брата Анни Гойської, імені якого, до речі, немає у пом'янику цієї родини. Можна припустити, що роком дарування ікони міг бути 1595 р., а помилково пізніше був вказаний 1559-й. Хоча, якщо взяти до уваги монастирський переказ про давнє знайомство Анни та Неофіта, то можна погодитись з тим, що ікона могла бути подарована 1559 р., проте тоді ще, звичайно, не митрополитом. Пам'ять про «грека», який подарував А. Гойській ікону пояснює відповідне формулювання підпису на ній, де митрополит указаний не класично за містом свого осідку, а лише в загальній формі, що визначає його конфесійну приналежність, як власне він себе й позиціонував.

Відомою є дата смерті Неофіта. Інформація про «недавно померлого в бозі велебного митрополита Софійського» (березень 1623 р.) міститься у роботі Мицька (ЦДІАЛ. Ф. 9. Оп. 1 Спр. 376 с.80, 87–89, 159–160)⁴⁰. Вважаємо, що необхідно продовжувати пошуки нових історичних джерел, що можуть відкрити існуючу завісу таємничості щодо перших кроків життя Почаївської Свято-Успенської обителі, абсолютно з'ясувати ім'я та роль її першого ігумена. Можливо, дана розвідка сприятиме більш глибокому дослідженню біографії цієї історичної постаті та об'єктивній оцінці його діяльності, приверне увагу до питання головної причини заснування одного з найвідоміших українських монастирів.

- ¹ Сергеев С. Форпост православ'я // Український Православний вісник, 1990. – С. 1.
- ² Зеленский В. Объятия Отча... Очерки по истории Почаевской Лавры. / [авт. тексту священник Владимир Зеленский]: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2000. – С. 8.
- ³ Муравьев А. Н. Почаевская Лавра и Острожское братство. – Киев, 1871. – С. 6.
- ⁴ Сокол В. Система фундатор – монастир і міжконфесійні відносини на Волині у XVI-XVIII ст. // Матеріали I-III науково-красназничих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1990-1992. – Остріг, 1992. – Ч. II. – С. 39.
- ⁵ Собчук В. Д. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.: Монографія. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-культурний заповідник, 2014. – С. 272.
- ⁶ Там само. – С. 273.

- 7 Левицкий В. Къ вопросу о времени основанія Почаевской Лавры и о первой строительнице ея Анне Гойской // Волинскія Епархиальныя Ведомости (далі ВЕВ), 1913. – Ч. неоф. – № 6-9. – С. 165.
- 8 Собчук В. Д. Від коріння до крони... – С. 274.
- 9 Зеленский В. Объятия Отча... – С. 20.
- 10 Инвентарь Почаевского монастыря – съ описаніемъ его имущества движимаго и недвижимаго – отъ 17 сентября 1736 года... // ВЕВ, 1905. – Ч. неоф. – № 4-5. – С. 92; Описание Почаевской Лавры вскоре по по отпаденіи ея въ унію в 30-хъ годах XVIII века. – ВЕВ, 1909. – Ч. неоф. – № 34. – С. 709.
- 11 Зеленский В. Объятия Отча... – С. 21.
- 12 Галятовський І. Небо новое. – Львів. – 1665. – Арк. 99.
- 13 Іларіон Митрополит. Фортеця Православія на Волині Свята Почаївська Лавра – Вінніпег, 1961. – С. 30.
- 14 Дарственная запись Анны Гойской на устройство Почаевского монастыря от 14 ноября 1597 года. – Почаевъ, 1908. – С. 6.
- 15 Выпись изъ Городскихъ Кременецкихъ книгъ, заключающая в себе завещание Анны Иерофеевой Гойской, в которомъ она просит внука своего Андрея Фирлея похоронить ея в Дорогобуже, при гробе ея мужа, по обряду Восточной Церкви. 1617 г. 20 марта // Матеріалы по Истории Почаевской Лавры изданные Василиемъ Левицкимъ (далі Матеріалы...). – Почаевъ, 1912. – С. 11-12.
- 16 Выпись изъ книгъ Подкоморскихъ повета Кременецкаго, содержащая в себе разследование относительно границъ монастырскихъ полей произведенное подкорміемъ Кременецкаго суда Даниломъ Еловицкимъ в селе Почаеве 1642 года 15 марта // Матеріалы... – С. 75.
- 17 Собчук В. Д. Від коріння до крони... – С. 270.
- 18 Центральний Державний історичний архів у місті Львові (далі – ЦДАЛ). – Ф. 201. – Оп. 4 б. – Спр. 271. – Арк. 60; 61.
- 19 Крижанівський О. П. Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Колективна моногр. – Київ, 1994. – Кн. 3. – С. 56.
- 20 Там само. – С. 58.
- 21 Дарственная запись... – С. 7.
- 22 Левицкий В. Выдержка изъ поземельнаго польскаго документа XVII века (перевод) // ВЕВ, 1909. – Ч. неоф. – № 45. – С. 937.
- 23 Разследование произведенное третейскимъ судомъ по жалобе Почаевского монастыря на Андрея Ферлея о захвате монастырскихъ земель 1647 года 12 декабря // Матеріалы... – С. 168.
- 24 Левицкий В. Къ вопросу о времени... – С. 140.
- 25 Дарственная запись... – С. 7.
- 26 Левицкий В. Къ вопросу о времени... – С. 141.

- ²⁷ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636): – Київ, 1990. – С. 104.
- ²⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 401. – Арк. 1.
- ²⁹ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 104.
- ³⁰ Левицький В. Къ вопросу о времени... – С. 141.
- ³¹ Выпись изъ главныхъ трибунальскихъ книгъ воеводства Браславскаго, содержащая въ себе позовъ Ипатія Поцея на Софійскаго митрополита Неофита. 1613 года 17 мая // Матеріали... – С. 178.
- ³² Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського – Ф. 238. – № 31. – 6 арк.
- ³³ Бочковська В. Почаївський духовний осередок в історії та культурі українського народу: характеристика нових джерел дослідження // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 13. – Вип. Українознавство. – С. 22.
- ³⁴ Реестръ церковныхъ вещей Почаевскаго монастыря, отданныхъ Архієпископу Софійскому Неофиту 1617 года 20 января // Матеріали... – С. 8.
- ³⁵ Левицький В. Жизнь и деятельность Преподобного Іова Железо на пользу Почаевской лавры // ВЕВ, 1910. – Ч. неоф. – №№ 10-14, 16, 17, 20. – С. 187.
- ³⁶ Мицько І. З Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 104.
- ³⁷ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Вказ. праця. – С. 48.
- ³⁸ Левицький В. Къ вопросу о времени... – С. 141.
- ³⁹ Там само. – С. 128.
- ⁴⁰ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 104.